

Selhání experimentální transformace bývalé NDR pohledem soudobých sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu¹

Luděk KOUBA*

Failure of Experimental Transition of Former German Democratic Republic from the Perspective of Contemporary Social-Economic Approaches to the Growth Theory

Abstract

The centrally planned GDR (German Democratic Republic) economy obtained a complete institutional framework of a capitalist economy of the FRG at the moment of reunification of Germany in 1990. According to the social-economic approaches to the growth theory based on formal conception of institutions, conditions for a dynamic economic development in East Germany were created. However, our case study shows that the economy of East Germany got stuck in a long-term stagnation. The growth theory of the new institutional economics based on the North's path dependency concept offers more plausible explanations of the failure of East Germany transition: important causes of the long-lasting decline in productive activities lie in the incompatibility between West Germany formal institutions and East Germany informal institutions. We believe that this approach is the most general approach to the growth theory.

Keywords: *classification of social-economic growth theory, formal institutions, informal institutions, transition, German Democratic Republic*

JEL Classification: O10, O43, P27, P30

Úvod

V časopise Politická ekonomie byl představen (Kouba, 2009) náš návrh klasifikace soudobých sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu.² V rámci ní byly na základě kritéria pojetí institucí klasifikovány:

* Luděk KOUBA, Ústav ekonomie, PEF MENDELU v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno, Česká republika; e-mail: kouba@mendelu.cz

¹ Výsledky uvedené v příspěvku jsou součástí výzkumného záměru VZ MSM 6215648904 *Česká ekonomika v procesech integrace a globalizace a vývoj agrárního sektoru a sektoru služeb v nových podmínkách evropského integrovaného trhu*, tématického okruhu 01 *Makroekonomická a mikroekonomická výkonnost české ekonomiky a hospodářsko-politická opatření vlády ČR v podmínkách evropského integrovaného trhu* realizovaného za finanční podpory ze státních prostředků prostřednictvím MŠMT.

- sociálně-ekonomické přístupy k teorii růstu založené na formálním pojetí institucí,
 - přístup primárně zdůrazňující význam politických institucí,
 - přístup primárně zdůrazňující význam ekonomických institucí,
- teorie růstu nové institucionální ekonomie založená na northovském konceptu *path dependency*.

V případě jednotlivých přístupů byly uvedeny jejich charakteristiky včetně zařazení významných či zajímavých příspěvků. V závěru příspěvku potom byla naznačena možnost diskuse obecnosti dílčích proudů soudobé sociálně-ekonomické teorie růstu. Hlavním cílem předloženého textu, který navazuje na předchozí příspěvek, je rozvinout tuto diskusi, a to na základě příkladu experimentální transformace centrálně-plánované ekonomiky (CPE) bývalé Německé demokratické republiky (NDR).

Transformační proces ve střední a východní Evropě představuje ve světových dějinách mimořádný příklad institucionální změny. Systémovou proměnou prošel v historicky krátkém časovém údobí nejen politický, ekonomický i právní systém těchto zemí (formální instituce), ale postupně se měnily také etické a kulturní hodnoty, morálka a způsob myšlení lidí (neformální instituce). Pro novou institucionální ekonomii představuje transformace středoevropského regionu ideální případovou studii, na níž lze diskutovat relevanci jednotlivých konceptů. Vedle této skutečnosti však transformační proces bývalých (CPE) nabízí ještě další specifický případ – proces sjednocení Německa.

Ve 20. století můžeme pozorovat několik případů, kdy se relativně homogenní země rozdělily na dva nezávislé státní celky následně se vyvíjející zcela divergentním způsobem (Korea, Německo). Tyto případy využívají představitelé sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu založených na formálním pojetí institucí pro argumentaci klíčových institucionálních myšlenek. Prosperita Západního Německa nebo Jižní Koreje, které si ponechaly relativně demokratické politické instituce, a hlavně kapitalistické ekonomické instituce, i dlouhodobý úpadek socialistických CPE Východního Německa a Severní Koreje jsou nezpochybnitelné. Sjednocení Německa naopak představuje experiment naprosto unikátní. Jedná se o sloučení dvou zemí se zcela odlišným politickým, ekonomickým a právním systémem a v neposlední řadě také s výrazně rozdílnou ekonomickou úrovní. Tento experiment byl navíc realizován v horizontu měsíců v podstatě bez přípravných a adaptačních mezidobí.³

Pro všechny země regionu, s výjimkou bývalé NDR, znamenalo vytváření formálních institucí inspirovaných ideály liberální demokracie a slučitelných s principy tržní ekonomiky mnohdy značně bolestivý, evoluční proces. Naopak

² V souladu s tematickou literaturou je v tomto textu abstrahováno od rozdílů mezi pojmy *růst* a *rozvoj*.

³ Porovnejme například s rychlostí i dosaženým stupněm evropských integračních procesů.

součástí bezprecedentně rychlé integrace obou rozdělených částí Německa bylo i okamžité zasazení kompaktního institucionálního rámce vyspělé západoněmecké tržní ekonomiky do prostředí daleko méně rozvinuté východoněmecké CPE. Lze tedy mluvit o dvou pozorovaných alternativách institucionální změny – o *transferu* (transplantaci, xeroxu) formálních institucí v případě bývalé NDR a o (*cilované*) *evoluci* formálních institucí v případě všech ostatních transformujících se zemí střední Evropy. Jako zástupce této skupiny zemí byla pro účely komparativní analýzy zvolena Česká republika.⁴

Podle sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu založených na formálním pojetí institucí, v jejichž rámci nalezneme i nejvlivnější příspěvky soudobé sociálně-ekonomické teorie růstu,⁵ jsou *formální instituce fundamentální příčinou dlouhodobého ekonomického růstu*. Nové spolkové země tak měly mít všechny předpoklady pro úspěšný ekonomický rozvoj a rychlou konvergenci se Západem; realita však byla zcela odlišná.

Struktura příspěvku je následující: První část nabízí komparaci vývoje institucionálního prostředí a ekonomického vývoje v transformačním období v bývalé NDR a v ČR. Tato komparace ústí ve zpochybnění obecné platnosti sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu založených na formálním pojetí institucí. Druhá část příspěvku nabízí naše vysvětlení, proč v bývalé NDR došlo k dlouhodobému úpadku ekonomické aktivity (a tedy k selhání experimentálního modelu transformace), a to na základě myšlenek teorie růstu nové institucionální ekonomie založené na northovském konceptu *path dependency*. Ve třetí a čtvrté části příspěvku využíváme příkladu východoněmecké transformace, ale i diskuse charakteru neformálních institucí v celé střední a východní Evropě, k vyvození závěrů ohledně obecnosti jednotlivých přístupů sociálně-ekonomické teorie růstu i k formulaci některých doporučení pro teorii růstu jako takovou.

1. Komparace vývoje institucionálního prostředí a ekonomického vývoje v transformačním období v bývalé NDR a v ČR

1.1. Porovnání institucionálního prostředí bývalé NDR a ČR

K definitivnímu politickému sjednocení Německa došlo 3. října 1990, ovšem rozhodujícím ekonomickým integračním mezníkem byl vznik Německé hospodářské, měnové a sociální unie (GEMSU), k němuž došlo již 1. června 1990.

⁴ Jednalo se o dvě sousední geograficky blízké země se srovnatelným počtem obyvatel, dvě nejvyspělejší ekonomiky východního bloku s podobnou ekonomickou strukturou; obě ekonomiky trpěly i v rámci východního bloku nejsilnější regulací ekonomiky s nejmenším podílem soukromého sektoru; obyvatelstvo obou zemí mělo relativně kvalitní vzdělání, zejména technické, blízkou kulturu a historii atd.

Zánik východoněmecké marky prakticky ukončil pokusy o zachování východoněmecké suverenity a předznamenal brzké završení politické integrace. Pokud do jara 1990 byl charakter transformačního procesu v řadě ohledů blízký situaci v sousedních zemích, po vzniku GEMSU se hlavním mottem transformace stalo přejímání a kopírování veškerých západních institucí a politik a všeobecná snaha o co nejrychlejší konvergenci všech ukazatelů; často bez ohledu na důsledky těchto kroků. Sjednocením obou německých států tak došlo k nebývalé situaci. Na území nových spolkových zemí „přes noc“ vstoupil v platnost právní, legislativní, finanční, daňový i sociální systém utvářející se dlouhá desetiletí v demokratické a kapitalistické Spolkové republice Německo (SRN). Bývalá NDR tak disponovala prakticky od počátku 90. let výhodami fungujícího systému soudů, predikovatelného právního prostředí, garantovaných vlastnických práv a vynutitelnosti smluvních vztahů.⁶

Naopak, ČR procházela od počátku 90. let obdobím utváření institucionálního prostředí, často cestou pokusů a omylů. Mimořádné tempo přijímání nové legislativy i praxe neustálých novelizací vyvolávaly nejistotu v očekávání ekonomických subjektů. Například ke klíčové otázce ochrany vlastnických práv uvádí M. Sojka ještě v roce 2000 (s. 229), že ani po deseti letech transformace nejsou práva soukromého vlastnictví v některých významných ohledech zaručena. Reforma socialistického právního řádu (trestní řád, občanský zákoník) ostatně není ukončena dodnes. Samostatným tématem české transformující se společnosti je téma korupce (viz např. Otáhal, 2006). Podíváme-li se na debatu o kvalitě českého institucionálního prostředí v transformačním období z určitého nadhledu, lze souhlasit s J. Havlem (2004, s. 737), který uvádí: „Porovnáme-li ovšem výsledky okolních států, pokud jde o institucionální stránku rozvoje, jsou v zásadě srovnatelné.“ Stejně tak je nesporné, že institucionální prostředí bývalé NDR se od České republiky i všech ostatních transformujících se zemí střední a východní Evropy výrazně odlišovalo. Přes postupné změny formálních institucí v ČR platí, že v případě dvojice sledovaných zemí zřetelné rozdíly dlouhodobě přetrvávají, což dokládá porovnání údajů z databáze Světové banky nebo Světového ekonomického fóra za rok 2006.⁷

Vzhledem k evolučnímu charakteru vzniku institucionálního prostředí v ČR, a tedy i k jeho postupnému zlepšování lze dedukovat: v 90. letech 20. století, pro transformaci klíčových, byla převaha kvality institucionálního prostředí na území bývalé NDR ještě výraznější, než jak ilustrují uvedené tabulky 1 a 2.

⁵ Například autoři D. Acemoglu, S. Johnson, J. Robinson.

⁶ Blíže k průběhu transformace NDR viz Breinek a Kouba (2007).

⁷ I když je možné, že bezprostředně po transferu nemusely mít implantované instituce v bývalé NDR zcela totožnou účinnost jako na Západě. Zdůrazníme také, že v tomto textu jsou zmiňované ukazatele využity jako ilustrační.

T a b u l k a 1

Vybrané institucionální ukazatele ČR a SRN za rok 2006

Vybrané institucionální ukazatele	ČR	SRN
Vynutitelnost smluvních vztahů (pořadí)	57	29
čas (dny)	820	394
náklady (% nároku)	14.1	10.5
Ukončení podnikání (pořadí)	113	28
čas (roky)	9.2	1.2
náklady (% majetku)	15	8
míra návratnosti (%)	18.5	53.1
<i>Ease of doing business</i> (celkové pořadí v databázi zemí)	52	21

Zdroj: The World Bank – Doing Business (2007); databáze Světové banky obsahuje údaje za 157 zemí v 10 skupinách ukazatelů.

T a b u l k a 2

Index globální konkurenceschopnosti (GCI)* za rok 2006

Vybrané institucionální ukazatele	ČR	SRN
GCI – hodnota	4.74	5.58
GCI – pořadí	29	8
1. pilíř GCI: instituce – hodnota	3.84	5.69
1. pilíř GCI: instituce – pořadí	60	7

* Světové ekonomické fórum konstruuje index GCI v současné době ve 125 zemích; index sestává z 9 pilířů. Hodnota indexů: 1 – nejhorší, 7 – nejlepší.

Zdroj: World Economic Forum – Global Competitiveness Report (2006 – 2007).

1.2. Porovnání ekonomického vývoje bývalé NDR a ČR v letech 1990 – 2005

Všechny bývalé CPE střední Evropy prošly na počátku 90. let transformační recesí. Zatímco v tehdejší Československu poklesla úroveň produkce na 87 % úroveň roku 1989, východoněmecká ekonomika zaznamenala nejhlubší pokles v německé historii; HDP v nových spolkových zemích poklesl na přibližně dvě třetiny výchozí úrovně. Celkový počet odpracovaných hodin v ekonomice se snížil z devíti miliard na méně než polovinu. Propad průmyslové produkce dosáhl dna v roce 1992, a to na úrovni 31 % roku 1989. Pro porovnání – během Velké hospodářské krize ve 30. letech 20. století se pokles průmyslové produkce v Německu zastavil na 59 % úrovně roku 1928 (Dale, 2004, s. 297).

Budeme-li hodnotit výkonnost české a východoněmecké ekonomiky v období patnácti let po zahájení transformačního procesu, jednoznačně lépe se v tomto směru vyvíjelo hospodářství ČR. Mírnější transformační recese na počátku 90. let a od roku 1999 akcelerující hospodářský růst se promítly do relativního zlepšení pozice české ekonomiky, která v roce 2005 přesáhla výchozí úroveň roku 1989 přibližně o čtvrtinu. Od poloviny 90. let nekonvergující východoněmecké hospodářství se v témže roce pohybovalo jen nepatrně nad úrovní před začátkem transformace.

Tabulka 3

Makroekonomické ukazatele ČR, nových a starých spolkových zemí 1990 – 2005

Rok	Změna HDP (%)			Registrovaná míra nezaměstnanosti (%)		
	ČR	NDR	SRN	ČR	NDR	SRN
1990	-1.2	-15.6	5.7	0.7	–	7.2
1991	-11.6	-22.7	5.1	4.1	10.3	6.3
1992	-0.2	6.2	1.7	2.6	14.8	6.6
1993	0.1	8.7	-2.6	3.5	15.8	8.2
1994	2.2	8.1	1.4	3.2	16.0	9.2
1995	5.9	3.5	1.4	2.9	14.9	9.3
1996	4.0	1.6	0.6	3.5	16.7	10.1
1997	-0.7	0.5	1.5	5.2	19.5	11.0
1998	-0.8	0.2	2.3	7.5	19.5	10.5
1999	1.3	1.8	2.1	9.4	19.0	9.9
2000	3.6	1.2	3.1	8.8	18.8	8.7
2001	2.5	-0.6	1.1	8.9	18.9	8.3
2002	1.9	0.2	0.1	9.8	19.2	8.5
2003	3.6	-0.3	-0.1	10.3	20.1	9.3
2004	4.2	1.3	1.6	9.5	20.1	9.4
2005	6.1	-0.2	1.0	8.9	20.6	11.0

Poznámky k metodice: NDR – nové spolkové země, SRN – staré spolkové země.

V případě HDP je Berlín započítán do východní části Německa s výjimkou let 1990 a 1991, kdy jsou obě části Berlína započteny odděleně, a roku 2005, kdy je Berlín započítán v rámci starých spolkových zemí.

V případě měření ekonomické výkonnosti nových spolkových zemí je třeba vzít do úvahy několik specifik: především zařazení Berlína a dlouhodobě vyšší úroveň důchodů než produkce, což je dáno výší pravidelných transferových plateb. Z těchto důvodů existuje v případě HDP bývalé NDR několik alternativních datových řad.

Zdroj: ČSÚ; Hunt (2006a); ESF (2007); Výkazy (2007); Arbeitsmarkt (2007).

J. Hunt (2006a, s. 3) uvádí, že podle údajů OECD byla úroveň HDP na obyvatele v ČR v roce 2004 pouze o 13 % nižší než v nových spolkových zemích (včetně sjednoceného Berlína). Hunt dále upozorňuje (2006b, s. 3), že pokud budou pokračovat růstové trendy z let 1999 – 2005, Česká republika předstihne v ukazateli HDP na obyvatele bývalou NDR do roku 2013. Vzhledem k tomu, že tempo růstu české ekonomiky se pohybovalo v letech 2006 i 2007 nad úroveň 6 %, probíhal konvergenční proces do roku 2008 (tedy do začátku světové krize) ještě rychleji. Dodejme, že životní úroveň Východních Němců zůstává vzhledem k pokračujícím masivním transferům ze západních spolkových zemí nadále vyšší.

Ještě markantněji vyznívá odlišná pozice obou zemí při komparaci vývoje trhů práce. Míra nezaměstnanosti představuje na území nových spolkových zemí nejbolestivější problém od samého počátku transformace a údaje v tabulce 3 – registrovaná míra nezaměstnanosti v nových spolkových zemích od roku 1997 kolísala okolo 20 % úrovně – dokladují, že se jej dlouhodobě nedaří řešit. Ani po všeobecném poklesu nezaměstnanosti v důsledku vrcholu evropské hospodářské konjunktury v letech 2006 až 2007 se rozdíl na trzích práce obou sledovaných zemí nesnížily. Nezaměstnanost na východě Německa sice poklesla na úroveň cca 15 %, ovšem i tak zůstávala oproti ČR na přibližně trojnásobné úrovni.

Jednoznačně hovoří rovněž údaje o míře ekonomické aktivity. Zatímco v České republice se úroveň zaměstnanosti pohybuje na přibližně 90 procentech úrovně roku 1989, na území bývalé NDR dosahuje tento podíl pouhých 60 %.

1.3. Zpochybnění obecné platnosti sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu založených na formálním pojetí institucí

Vzhledem k tomu, že obě země, ČR a bývalá NDR, vykazovaly před začátkem transformace velmi podobné charakteristiky, prezentované výsledky lze interpretovat jako *zpochybnění* těch přístupů sociálně-ekonomické teorie růstu, které zdůrazňují úlohu výhradně formálních institucí jako fundamentální determinanty ekonomické výkonnosti. Tento závěr nic nemění na skutečnosti, že formální instituce mají svůj nezastupitelný význam. „Formalisté“ věrohodně argumentují příklady rozdělených zemí i dalších centrálně plánovaných ekonomik, kde ztráta klíčových formálních institucí vedla k trvalému hospodářskému úpadku. Příklad relativně neúspěšné společenské i ekonomické transformace bývalé NDR⁸ však oslabuje obecnou platnost závěrů sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu založených na formálním pojetí institucí, neboť ukazuje, že mechanický transfer západních institucí sám o sobě, pokud nejsou splněny další podmínky, nedokáže zajistit dlouhodobý ekonomický rozvoj. *Formální instituce tedy nelze izolovaně vnímat jako nejdůležitější faktor, fundamentální příčinu, resp. postačující podmínku dlouhodobého hospodářského růstu.*

„Převažující proud“ soudobé sociálně-ekonomické teorie růstu, který vnesl do teorií růstu řadu zajímavých podnětů, a lze říci, že zajistil uznání významu institucionálního prostředí i ekonomik hlavního proudu, se tedy při konfrontaci s problematickými výsledky experimentální transformace bývalé NDR dostává do slepé uličky. Na půdě nové institucionální ekonomie však existuje alternativní proud teorie růstu, který vychází z realističtějšího, širšího pojetí institucí. Myšlenkové koncepty tohoto proudu pomáhají věrohodně zdůvodnit neúspěch východoněmecké transformace.

2. Selhání experimentální transformace NDR prizmatem teorie růstu nové institucionální ekonomie založené na northovském konceptu *path dependency*

Při hodnocení neúspěchu hospodářské transformace bývalé NDR lze, podle našeho názoru, identifikovat dvě hlavní skupiny faktorů. První se týká nevhodně zvolené kombinace hospodářských politik, druhá problematického transferu

⁸ S ohledem na rozsah textu jsme se v předchozí části zaměřili především na hlavní ekonomické ukazatele, nicméně neúspěch společenské transformace lze dokumentovat na demografických datech, vysokých volebních výsledcích extremistických stran atd.

formálních institucí. Některé faktory se přitom nacházejí na pomezí obou těchto skupin. Například zvyšování transferových plateb vyplácených občanům bývalé NDR (které posléze činily významnou součást celkových transferů směřujících na Východ) je možné chápat v užším kontextu jako jednotlivá opatření důchodové či sociální politiky, ale také v širším kontextu jako součást implementace západoněmeckého sociálního systému v nových spolkových zemích, který je pojímán jako formální instituce determinující pobídky k ekonomické aktivitě v dlouhodobém horizontu.

Podíváme-li se na první skupinu faktorů z oblasti hospodářské politiky, je nutné vyzdvihnout bezprecedentní revaluaci východoněmecké měny a silně uvolněnou důchodovou politiku projevující se mimořádně rychlým růstem mezd ve všech oblastech východoněmeckého hospodářství. Tato kombinace znamenala pro konkurenceschopnost východoněmeckých podniků smrtící ránu. Hlubší analýza a argumentace významu jednotlivých *hospodářsko-politických* faktorů není předmětem tohoto textu. Konstatujme, že přes závažné chyby v realizované hospodářské politice, které mohly negativně poznamenat ekonomický vývoj i ve střednědobém horizontu, nelze výhradně kombinací hospodářských politik, která byla realizována na samém počátku transformačního období, vysvětlovat nepříznivou ekonomickou situaci v nových spolkových zemích i dvacet let po zahájení transformace. Zaměříme-li se na vývoj v jakékoliv jiné zemi regionu, objevíme v jednotlivých etapách transformačního procesu velmi kriticky hodnocené kroky v hospodářské politice, které se mnohdy projevily dočasným zpomalením či přerušením konvergenčního procesu. Všechny ostatní středoevropské země však na rozdíl od Východního Německa vždy obnovily cestu rychlé konvergence směrem k vyspělé západní Evropě. Podle našeho přesvědčení tkví významná příčina dlouhodobě přetrvávající stagnace nových spolkových zemí ve specifické podobě institucionálního transferu provedeného v okamžiku sjednocení.

2.1. Nekompatibilita západních formálních institucí a východních neformálních institucí

Neúspěch německého institucionálního transferu lze vysvětlit v duchu Northova přístupu: implementované západoněmecké formální instituce se ukázaly být nekompatibilní s neformálními institucemi Východního Německa, tzn. se způsoby myšlení, zkušenostmi, kulturou, morálkou, resp. hodnotovým žebříčkem občanů bývalé NDR. Problematické důsledky institucionálního transferu lze rozčlenit do dvou hlavních linií.

První se týká systému pobídek a motivací k ekonomické činnosti v důsledku transferu sociálního systému. Přenesení institucionálního rámce, který se na Západě vyvíjel po dlouhá desetiletí, do méně rozvinuté východní části zásadním

způsobem deformovalo očekávání a motivace jejich obyvatel. Názorně to lze ilustrovat na příkladu starobních důchodů, sociálních dávek a podpor v nezaměstnanosti. Jejich výše byla ve starých spolkových zemích dlouhodobě navázána na celkovou strukturu důchodů ve společnosti. Okamžikem sjednocení Německa ovšem západoněmecké zákony v sociální oblasti začaly platit i v nových spolkových zemích. Na Západě nastavená výše sociálních transferů byla ovšem zcela neadekvátní úrovni příjmů vyplácených po desetiletí v bývalé NDR. Psychologický dopad na obyvatele byl proto obrovský. K. W. Schatz (2004, s. 8) popisuje důsledky situace, kdy na východoněmecké důchodce bylo pohlíženo stejně, jako kdyby platili tytéž příspěvky na sociální zabezpečení jako Západní Němci. Především východoněmecké ženy mohly vykázat větší počet odpracovaných let než ženy na Západě, a proto byl jejich průměrný důchod dokonce vyšší než důchod žen ze starých spolkových zemí.

Demotivační efekt působil o to silněji, že východoněmecký trh práce procházel ve stejné době otřesem v důsledku kolapsu východoněmeckého průmyslu a následných změn v ekonomické struktuře. Od roku 1989 do poloviny roku 1991 bylo propuštěno celkem 5,1 milionů zaměstnanců, tedy více než polovina ekonomicky aktivního obyvatelstva (Dale, 2004, s. 328). Tyto miliony obyvatel nových spolkových zemí stály v daném okamžiku před obtížným krokem. Po desetiletích rigidní jistoty „celoživotního“ zaměstnání, byli tito lidé nuceni k aktivitě, rekvalifikaci, vzdělávání a kroku do neznáma v podobě hledání, a to nejen nového pracovního místa, ale i nového oboru své další činnosti. V této situaci navíc existovala lákavá alternativa – jistota v podobě velkorysého státního zaopatření. Tato alternativa nabízela zajištění pohodlného životního standardu nesrovnatelného s jinou zemí střední Evropy, kde tato cesta vždy znamenala citelné snížení životní úrovně, a současně vyhnutí se nejistotě, hledání a nutnosti být aktivní. Popisovanou alternativu využily více než tři miliony výdělečně činných osob, které do roku 1992 opustily trh práce (Hagemann, 1993, s. 92). Dodejme, že oficiální údaje o míře nezaměstnanosti skutečný pokles výdělečně činných osob na území bývalé NDR nepostihují, neboť statisíce Východních Němců využily zjednodušené možnosti odejít do předčasného důchodu.⁹ Transplantace paternalistického sociálního systému dodnes financovaná masivními finančními transfery do nových spolkových zemí tak ve výsledku prohloubila v předchozích čtyřiceti letech budovanou závislost lidí na státu a nadále potlačila jejich smysl pro odpovědnost za svůj život.

Druhá linie problematických důsledků institucionálního transferu se týká negativních psychologických dopadů na převážnou část občanů bývalé NDR. Již

⁹ Přestože míra nezaměstnanosti ve východní části Německa se oficiálně pohybovala na úrovni 20 %, odhady ekonomů hovoří o skutečné míře nezaměstnanosti mezi 30 – 40 %.

v předchozím odstavci byla zmíněna řada neblahých mentálních charakteristik východoněmeckých zaměstnanců, jež si osvojili v období socialistického společenského experimentu. Dodejme, že mezi typickými znaky demotivovaných obyvatel socialistických zemí nalezneme vysokou míru pasivity, odevzdanost, nízké sebevědomí a nedostatek osobní zodpovědnosti. Blíže toto chování popisuje například Z. Hubinková (2005), která v tomto kontextu používá pojem *posttotalitní syndrom*. Paradoxem je, že po krátké vlně porevoluční euforie byly nepříznivé mentální charakteristiky obyvatel východní části Německa v důsledku povahy procesu německého sjednocení spíše prohloubeny, než aby byly postupně potlačovány. D. Frey (1993) v této souvislosti hovoří o *druhé ztrátě kontroly*, jinými slovy o ztrátě možnosti ovlivňovat dění kolem sebe, nyní například rapidní růst nezaměstnanosti, rostoucí kriminalitu atd. Frey konstatuje, že tato *ztráta kontroly* byla v mnoha ohledech ještě více frustrující, a to v důsledku následujících faktorů (s. 66):

- Změna referenčních skupin – obyvatelé východní části Německa se již nemohli utěšovat myšlenkou, že jsou nejbohatšími občany sovětského bloku.
- Přímá konfrontace se Západem – lidé poznali, že rozdíly mezi Západem a Východem jsou ještě větší, než očekávali.
- Vysoká očekávání v důsledku nerealistických slibů politických stran.
- Tradiční německé ctnosti – jako snaha o jistotu a řád nebo perfekcionismus byly příčinami toho, že Východní Němci nesli transformační chaos a nejistotu mimořádně těžce.
- Absence vyloučení bývalých elit.

Faktory, které jmenuje Frey, lze hodnotit jako *specifické* faktory negativně ovlivňující vývoj v nových spolkových zemích. Konfrontujeme-li tyto faktory se situací v České republice, lze říci, že *univerzálně* působícím faktorem je pouze faktor poslední.

Co se týče faktoru změny referenčních skupin, zde bylo postavení východní části Německa zcela jedinečné: okamžikem sjednocení Německa se stala bývalá NDR součástí jedné z nejbohatších zemí světa, a tedy i tehdejšího Evropského společenství. Naopak Česká republika byla nadále vnímána v rámci regionu střední, popř. východní Evropy, kde patřila trvale mezi úspěšně se transformující země. V pro transformaci důležité první polovině devadesátých let byla ČR v pozici reformního „premianta“ a i posléze měli Češi řadu podnětů, s nimiž se mohli s pocitem hrdosti identifikovat (přijetí do OECD, konvertibilita měny, vstup do NATO a EU, stabilně posilující měna).

Konfrontaci se Západem sice Češi byli vystaveni, nicméně v daleko nižší intenzitě než obyvatelé bývalé NDR. Rovněž psychologicky bylo pro Čechy uvědomění si hloubky rozdílů oproti západní Evropě mnohem méně citlivé než

pro Východní Němce. Zcela specifickým faktorem působícím na psychiku Východních Němců totiž bylo vědomí, že jsou se Západními Němci příslušníky jednoho národa, ale přitom jsou daleko chudší a podle svého přesvědčení i méně schopní. Vzhledem k tehdejším eufemistickým výrokům typu „naši němečtí bratři“ lze hovořit o takřka doslovné analogii s psychickými komplexy méně schopného sourozence. Důsledkem byl po sjednocení se dostavivší pocit druhořadých občanů. Dodejme, že k tomuto pocitu nemalou měrou přispívalo často nadřazené chování Západních Němců a kořistnické chování západních firem. Dale (2004, s. 319 – 323) hovoří dokonce o „dezindustrializaci prostřednictvím privatizace“ a na konkrétních příkladech popisuje různé praktiky západoněmeckých firem, jak se zbavit potenciálních východoněmeckých konkurentů. Stejně tak hypotetická výhoda přílivu vzdělaných, domácím jazykem komunikujících odborníků ze Západu, o které hovoří například V. Cepl (2000), pokud jejich chování Východní Němci vnímali jako přezíravé či arogantní, se v tomto světle jeví poněkud pochybnou. Závěrem k tomuto bodu uvedme výsledky výzkumů z přelomu století, které uvádí Dale (s. 330 – 331). Podle nich více než tři čtvrtiny Východních Němců věří, že nový systém s nimi zachází jako s občany druhé kategorie, a dvě třetiny mají pocit, že Východní Německo bylo „kolonizováno“.

Zcela specifickým faktorem působícím ve Východním Německu byla rovněž diametrálně odlišná očekávání, která měli Východní Němci na začátku transformace ve srovnání s obyvateli ostatních středoevropských zemí. V České republice na samém počátku 90. let minulého století padala varování typu „reformy budou bolet“ nebo „čeká nás utahování opasků“. Lze říci, že přes optimistickou vizi „návratu do Evropy“ převládal většinový hlas politických a společenských elit upozorňující, že tato cesta nebude rychlá, ani jednoduchá a že minimálně v krátkodobém horizontu je třeba počítat s poklesem životní úrovně. Důsledkem byla relativně umírněná očekávání většiny české společnosti, díky nimž nepřevládla všeobecná frustrace s první vlnou zdražování již v roce 1990. Převážně optimistické vnímání transformačního období si česká společnost uchovala až do poloviny 90. let. V této souvislosti vyvstává otázka, zda právě *umírněná očekávání a zdravý optimismus*, projevující se vysokou mírou iniciativy a ekonomické aktivity, kterou lze dokumentovat mimořádnou dynamikou rozvoje drobného podnikání a služeb, nejsou jedněmi z klíčových faktorů, jež přispěly v kritických počátcích transformačního procesu k hlubokému zakořenění základních principů tržní ekonomiky. S odstupem času a v kontextu porovnání nejen s bývalou NDR, ale třeba také s nedávnými „barevnými“ revolucemi na Ukrajině nebo v Gruzii, lze označit tehdejší realismus českých elit ve vztahu k formování očekávání lidí za významnou determinantu dlouhodobě úspěšného transformačního procesu.

Faktory ovlivňující očekávání Východních Němců byly oproti tomu opět zcela jedinečné. Vlna euforie z pádu komunistického režimu byla umocňována prospektem brzkého sjednocení a všeobecně pozitivní očekávání byla dále stimulována nerealistickými proklamacemi západoněmeckých politiků. Helmut Kohl sliboval, že mnoho Východních Němců si bezprostředně po sjednocení ekonomicky polepší a nikomu se nepovede hůře. Politici běžně hovořili o srovnání životní úrovně v obou částech Německa v průběhu tří až pěti let. V této souvislosti lze odkázat na optimistické scénáře transformačního procesu, které uvádí H. Kurz (1993). Dale (2004, s. 295) cituje vyjádření mluvčího ministerstva financí z října 1990 o „srovnání důchodu na obyvatele na Východě a na Západě v roce 1994“. Paternalistický aspekt pozitivních vyjádření adresovaných Východním Němcům shrnuje Frey (1993, s. 65) pod heslem „Dáme vám peníze, jsme bohatí, postaráme se o vás“. O to tvrdší byla posléze frustrace z nastalé reality.

Čtvrtý faktor, tradiční německý smysl pro řád, je už ze své podstaty faktorem specifickým; a podle našeho názoru méně významným.

Shrneme-li, pád komunistických režimů a následné zhroucení centrálně plánovaných ekonomik středoevropských zemí způsobily ve všech těchto zemích zhroucení tradičních jistot. Nejistota spojená s objektivní neznalostí zákonů tržní ekonomiky vedla řadu lidí v Česku, Polsku, Maďarsku nebo na Slovensku k obavám z neznámé budoucnosti. Obyvatelé těchto zemí však byli současně konfrontováni s řadou nových pozitivních výzev a příležitostí, cítili větší možnost ovlivňovat budoucí dění kolem sebe a podílet se tak na formování demokratické společnosti. Lze říci, že v ČR i dalších středoevropských zemích byla kombinace optimistických a pesimistických očekávání, odpovědnosti a závislosti, aktivity a pasivity, příp. iniciativy a odevzdanosti „namíchána“ zřetelně ve prospěch pozitivních sociálně-psychologických charakteristik. Převládající východoněmecká apatie v tomto směru ve středoevropském prostoru výrazně vybočuje.

Historickým vývojem daný, odlišný způsob myšlení a deformovaný systém hodnot spolu s chybějícími zkušenostmi s životem v tržní ekonomice způsobily, že se lidé na východě Německa nedokázali přizpůsobit transplantovanému institucionálnímu rámci SRN. Obecný transformační problém nekompatibility *západních* formálních institucí a *východních* neformálních institucí umocnila v případě Východního Německa jednak bezprecedentní rychlost transferu formálních institucí ze Západu, jednak sociálně-psychologické faktory *specificky* působící pouze v případě bývalé NDR. V této souvislosti je třeba vyzdvihnout význam druhého a třetího z nich: pocit méněcennosti vůči Západním Němcům a nerealistická očekávání živěná sliby politických stran představují faktory, jež se výraznou měrou podílely na frustraci, negativismu a odevzdanosti. Tyto charakteristiky se posléze projevíly *trvalým úpadkem* produktivních činností obyvatel nových spolkových zemí, resp. dlouhodobou ekonomickou stagnací.

3. Diskuse charakteru neformálních institucí ve střední a východní Evropě a implikace pro sociálně-ekonomické přístupy k teorii růstu

Diskusi ohledně obecnosti jednotlivých přístupů sociálně-ekonomické teorie růstu zahájme poznámkou týkající se relativnosti hodnocení neformálních institucí. V příspěvku německých autorů J. Zweynerta a N. Goldschmidta (2005) nalezneme tvrzení, že neformální instituce zemí střední Evropy v období komunistického režimu lépe vzdorovaly nekompatibilním formálním institucím, které byly do těchto zemí přenášeny ze Sovětského svazu, než společnosti zemí východní Evropy se silně holistickou *ortodoxní* tradicí. *Lepším* stavem neformálních institucí autoři vysvětlují úspěch transformace *latinských* zemí v porovnání se zeměmi *ortodoxními*. Příklad selhání transformace bývalé NDR, jejíž společnost historicky pokročila nejdále na cestě k *rozšířenému* řádu, však Zweynertovu a Goldschmidtovu tezi částečně relativizuje. Východoněmecké neformální instituce vystavené čtyřicetiletému tlaku komunistického režimu nebyly schopné vzdorovat dostatečně na to, aby se dokázaly přizpůsobit okamžité transplantaci formálních institucí vyspělé demokracie západního typu.

Pokusíme-li se o celkové hodnocení úspěšnosti transformačního procesu ve střední a východní Evropě, s odstupem času můžeme říci, že se jednoznačně profilují dvě skupiny zemí. Jako jasné dělicí kritérium přitom můžeme použít vstup do EU v roce 2004. Visegrádská čtyřka, donedávna dynamicky rostoucí země Pobaltí a nejbohatší země regionu Slovinsko dlouhodobě a nepochybnitelně konvergují směrem k vyspělé západní Evropě. Jejich vstup do Unie přitom znamená vysoce kredibilní zhodnocení dlouhodobé úspěšnosti jejich společenské a ekonomické transformace. Na pomezí obou skupin se nachází Bulharsko a Rumunsko, tedy země, pro které přijetí do Unie v roce 2007 znamenalo spíše pobídka pro úspěšné dokončení transformace než racionální ocenění dosaženého stupně transformace. A také Chorvatsko, které se výrazně odlišuje od všech ostatních „nečlenů“ mezi zeměmi bývalého východního bloku a které má v současnosti jako jediné reálné naděje na přijetí do EU. Dosažená úroveň transformace dalších balkánských a postsovětských zemí je oproti první skupině *úspěšných* na výrazně nižší úrovni.

V návaznosti na toto rozlišení úspěšných a neúspěšných se nabízí zamyšlení nad dalším tradičním tématem sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu: *rychlostí* prováděných reforem. Průběh transformačního procesu ve střední a východní Evropě na otázku *adekvátní rychlosti transformace* jednoznačnou odpověď nedává. Nicméně, dosavadní argumentace umožňuje provést zobecnění: všechny země regionu, jejichž transformační proces je hodnocen jako úspěšný, se vydaly cestou rychlých a důsledných reforem; s odstupem času lze charakterizovat klíčovou první fázi reforem jako *radikální* rozhod se socialistickou

CPE a rychlé provedení jednoznačných a nevratných kroků směrem k tržní ekonomice. Tento náš závěr je ovšem v určitém rozporu s jedním z typických doporučení teorie růstu nové institucionální ekonomie založené na northovském konceptu *path dependency*, podle něž by *reformy měly mít gradualistický charakter*.

Ohlédneme-li se za situaci vymezené skupiny *úspěšných zemí* na přelomu 80. a 90. let, lze říci, že všechny tyto země patřily v rámci východního bloku mezi relativně ekonomicky vyspělé, s relativně vysokou životní úrovní. Připomeňme, že tato skutečnost je v souladu s Przeworského tezí (blíže viz Kouba, 2009), že čím je země bohatší, tím je pravděpodobnější *nezvratnost* nově nastolené demokracie. Vedle ekonomických předpokladů je z našeho pohledu ještě významnější, že všechny *úspěšně* se transformující země měly historickou zkušenost kulturní sounáležitosti se Západem, resp. měly vzdělanou společnost s relativně *vyspělými* neformálními institucemi. Nebo použijeme-li terminologii Zweynerta a Goldschmidta, šlo o *latinské země*, jejichž společnosti historicky významně pokročily na cestě k *rozšířenému řádu*.

Na tomto základě navrhuje reformulovat tradiční tezi o potřebě gradualistických reforem typickou nejen pro teorii růstu nové institucionální ekonomie založenou na northovském konceptu *path dependency*. Platí, že klíčovým předpokladem úspěšnosti transformačního procesu je Northem zdůrazňovaná kompatibilita formálních a neformálních institucí, ovšem při vytváření reformních doporučení nelze vycházet z apriorní nekompatibility, resp. apriorně dané míry (ne)kompatibility formálních a neformálních institucí. Charakter neformálních institucí, posuzovaný měřítky demokratické společnosti západního typu, se mezi jednotlivými zeměmi zahajujícími transformační proces pochopitelně liší. Na základě společných zkušeností s průběhem transformace skupiny *úspěšných zemí* v rámci regionu střední a východní Evropy je na místě zdůraznit následující závěr: *čím jsou neformální instituce transformující se země vyspělejší, a tedy čím vyšší je jejich kompatibilita s cílovými institucemi formálními, tím adekvátnější je rychlé provedení klíčových reformních opatření*. Požadavek na rychlý průběh transformačního procesu v případě relativně vyspělých zemí je o to více opodstatněný, uvědomíme-li si, že ve stabilizovaných společnostech existují silně protireformní faktory v podobě působení zájmových skupin – viz koncepty Olsona, Raucha a Zakarii, a behaviorálního *path dependency*, který má kořeny v sociálně psychologických jevech, jako je tendence k zachování status quo, averze k riziku a další (blíže viz Kouba, 2009).

V momentě tak výjimečných společenských událostí, jako byly protikomunistické revoluce na přelomu 80. a 90. let, je proto třeba využít dočasné ochoty lidí ke změnám a provádět v jiné konstelaci ze své podstaty nepopulární a obtížně prosaditelné reformy.

Na tomto místě je ovšem potřeba vrátit se ještě jednou k bývalé NDR. Selhání experimentálního způsobu transformace formou mimořádně rychlého sjednocení ukazuje na meze možné *rychlosti* transformačního procesu: bezprecedentní okamžitá transplantace celého institucionálního rámce, umocněná v předchozí části analyzovanými specifickými faktory, vedla k nečekanému prohloubení mezery mezi těmito ze Západu implementovanými formálními institucemi a východoněmeckými neformálními institucemi, jež se přitom na začátku transformace zdály být tržní ekonomice relativně nejsnáze přizpůsobitelné. Mimořádně složitým úkolem každého jednotlivého transformačního procesu je tedy identifikovat charakter (*vyspělost*) neformálních institucí a tím i míru jejich schopnosti absorbovat implementované instituce formální.¹⁰

Závěr: může existovat obecná teorie růstu?

Podle našeho soudu lze vyjádřit poměrně zásadní výhrady vůči obecnosti, resp. vypovídací schopnosti mainstreamových teorií růstu (viz např. Kouba, 2007); pozornost proto věnujeme šířeji pojatým sociálně-ekonomickým přístupům. V rámci návrhu klasifikace byl vymezen proud sociálně-ekonomické teorie růstu založený na formálním pojetí institucí. Tento „převažující proud“ nabízí *obecnější* vysvětlení dlouhodobé ekonomické výkonnosti: věrohodně vysvětluje prosperitu západních zemí, ekonomické selhání CPE i „věčnou“ chudobu značné části rozvojového světa. Problém ovšem nastává, položíme-li si otázku, proč řada zejména afrických rozvojových zemí nedokázala po skončení koloniální éry využít získání *prorůstových* formálních institucí k dlouhodobému rozvoji a prosperitě?

Jedinečnou a neuchopenou příležitostí zde představuje německý unifikační experiment. Zasazení institucionálního rámce Západního Německa do centrálně plánované ekonomiky bývalé NDR mělo být podle sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu založených na formálním pojetí institucí klíčovým podnětem pro dynamický ekonomický rozvoj. Následná dlouhodobá stagnace nových spolkových zemí, konfrontovaná s rychlou konvergencí ostatních států střední Evropy, znamená oslabení jejich *obecnosti*.

V rámci nové institucionální ekonomie byl ovšem identifikován druhý proud, který dokáže vysvětlit uvedené případy, ale nabízí také věrohodné odpovědi, ptáme-li se na příčiny neúspěchu německého transferu institucí. Tento proud, který

¹⁰ Selhání transformace bývalé NDR představuje memento pro budoucí aktéry unifikačních procesů na Korejském poloostrově. Ekonomické a společenské rozdíly mezi oběma korejskými státy jsou přitom daleko výraznější, než byly rozdíly mezi Západním a Východním Německem na sklonku 80. let minulého století.

nazýváme teorie růstu nové institucionální ekonomie založená na northovském konceptu *path dependency*, zdůrazňuje úlohu i formálních institucí, i neformálních institucí, a navíc i nutnost jejich vzájemné kompatibility. Provedená aplikace northovského přístupu na příkladu transformace bývalé NDR vysvětluje, proč západoněmecké formální instituce působily ve Východním Německu odlišně: důvodem je nekompatibilita východoněmeckých neformálních institucí poznamenaných čtyřiceti lety socialismu. Na základě stejné logiky lze vysvětlit i zmíněné případy afrických zemí s „xeroxovanými“ formálními institucemi v postkoloniální éře: chudí a málo vzdělání lidí, bez znalostí fungování demokracie a tržní ekonomiky, se nedokázali chovat podle pravidel okopírovaných ze zemí bohatého Západu.

Vzhledem ke komplexnosti a složitosti ekonomické reality jsou modelové teorie růstu soudobé ekonomie hlavního proudu založené na jednom či několika málo faktorech až příliš schematické a jejich vypočítací schopnost je vždy redukována na více či méně zúžený segment případů vyskytujících se v reálném světě. Věrohodná obecná teorie růstu musí být nezbytně vícefaktorová; o významu těchto faktorů je třeba vést diskusi, jejímž výsledkem by měla být jejich relevantní hierarchizace.

Modelové teorie růstu hlavního proudu kupříkladu zdůrazňují význam akumulace kapitálu nebo technického pokroku. Tyto *faktory* jsou důležitým aspektem růstu, nicméně modelové teorie neříkají, proč v některých zemích k akumulaci či k inovacím dochází, zatímco v jiných ne; popisují tedy pouze bezprostřední příčiny růstu, nebo dokonce, jak říká North, růst samotný. *Obecnější* vysvětlení nabízejí sociálně-ekonomické přístupy k teorii růstu založené na formálním pojetí institucí: k akumulaci, resp. inovacím dochází, pokud jsou v zemi zavedena určitá pravidla (právní systém, demokratické volby). Tyto přístupy ovšem narážejí na jiný problém – v některých zemích zavedení těchto formálních pravidel povede k akumulaci, inovacím, potažmo k růstu, zatímco v jiných nikoliv. Tím se dostáváme ke klíčovému aspektu teorie růstu: *vzájemně se doplňující formální a neformální instituce musejí vytvářet pobídky a motivace k ekonomické aktivitě, resp. k produktivním činnostem*. Předpokladem je, že lidé v dané zemi musejí smyslu implementovaných pravidel rozumět, a musejí je respektovat. Formální pravidla nemohou jít zcela proti po desetiletí či staletí utvářenému způsobu myšlení lidí, jejich hodnotovému systému či náboženskému cítění. A to je právě ona kompatibilita formálních a neformálních institucí, kterou zdůrazňuje teorie růstu nové institucionální ekonomie založená na northovském konceptu *path dependency*. Tento proud sociálně-ekonomické teorie růstu nabízí, podle našeho přesvědčení, *nejobecnější* přístup k pochopení zákonitostí dlouhodobého ekonomického růstu.

Vrátíme-li se k otázce položené v názvu kapitoly, věrohodná obecná teorie růstu by měla mít charakter hierarchizovaného sledu nutných, ale nikoliv postačujících, podmínek: teprve jsou-li splněny obecné, široce definované předpoklady, má smysl začít uvažovat o konkrétních, bližších příčinách růstu v jednotlivých zemích. Analýza a následná diskuse transformačního procesu bývalých CPE střední a východní Evropy však staví za otázku ohledně existence obecně platných prorůstových doporučení významný otazník. Rychlá a úspěšná transformace středoevropských zemí zpochybňuje obvykle doporučení ohledně gradualistického charakteru reformy a vyžaduje jeho další reformulaci ve smyslu argumentace v závěru předchozí kapitoly. Příklad experimentální transformace bývalé NDR potom ukazuje, že i apriorně předpokládaná vyšší míra kompatibility relativně vyspělých východoněmeckých formálních institucí může být převážena působením specifických faktorů sociálně-psychologického charakteru. Transformační proces ve střední a východní Evropě, a zvláště to platí o neúspěšné transformaci bývalé NDR, nasvědčuje, že k formulaci jakýchkoliv doporučení teorie růstu, jež aspirují na *obecnou* platnost, je nutné přistupovat s mimořádnou obezřetností.

Literatura

- Arbeitsmarkt, Arbeitslosigkeit, Arbeitsförderung. Sozialpolitik aktuell in Deutschland (2007). Dostupný na: <www.sozialpolitik-aktuell.de/tabellen_arbeitsmarkt.shtml#III> 8. 1. 2007.
- BREINEK, P. – KOUBA, L. (2007): Vybrané aspekty ekonomické výkonnosti z pohledu nové institucionální ekonomie: případ transformujících se ekonomik. In: LACINA, L. a RUSEK, A. (eds): Evropská unie: Trendy, příležitosti, rizika. Plzeň: nakladatelství Aleš Čeněk.
- CEPL, V. (2000): Bottlenecks in the Transformation of Eastern Europe. Dostupný na: <www.cepl.eu/bottleneck.htm> 3. 10. 2006.
- DALE, G. (2004): Between State Capitalism and Globalisation. The Collapse of the East German Economy. Bern: Peter Lang AG.
- Doing Business 2007. The World Bank. Dostupný na: <www.doingbusiness.org/> 3. 1. 2007.
- ESF (2007): Operationelles Programm des Bundes für den Europäischen Sozial-fonds (ESF) in der Förderperiode 2007 – 2013. Dostupný na: <http://www.esf-brandenburg.de/sixcms/media.php/land_bb_boa_01.c.63532.de> 15. 1. 2007.
- FREY, D. (1993): The Unification of Germany from the Standpoint of a Social Psychologist. In: KURZ, H. D.: United Germany and the New Europe. Hants: Edward Elgar.
- HAGEMANN, H. (1993): On Some Macroeconomic Consequences of German Unification. In: KURZ, H. D.: United Germany and the New Europe. Hants: Edward Elgar.
- HAVEL, J. (2004): Budování institucí v České republice. Politická ekonomie, *LII*, č. 6, s. 723 – 739.
- HUBINKOVÁ, Z. (2005): Psychologie a sociologie ekonomického chování. Praha: Oeconomica.
- HUNT, J. (2006a): The Economics of German Reunification. Dostupný na: <www.cireq.umontreal.ca/personnel/hunt.html> 6. 1. 2007.
- HUNT, J. (2006b): Is the Transition in East Germany a Success? Dostupný na: <www.aicgs.org/documents/jhunt06.pdf> 6. 1. 2007.
- KOUBA, L. (2007): Sociálně-ekonomické přístupy k teorii růstu v rámci literatury ekonomie hlavního proudu. Národohospodářský obzor, *VII*, č. 2, s. 33 – 48.

- KOUBA, L. (2009): Návrh klasifikace soudobých sociálně-ekonomických přístupů k teorii růstu. *Politická ekonomie*, *LVII*, č. 5, s. 696 – 713.
- KURZ, H. D. (1993): Distributive Aspects of German Unification. In: KURZ, H. D.: *United Germany and the New Europe*. Hants: Edward Elgar.
- NORTH, D. C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NORTH, D. C. (2005): *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton: Princeton University Press.
- OLSON, M. (2000): *Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. New York: Basic Books.
- OTÁHAL, T. (2006). Vývoj korupce v ČR v období transformace. [Working Paper CVKS.] Brno: Masarykova univerzita v Brně, sv. 2, č. 14.
- PRZEWORSKI, A. (2004): Democracy and Economic Development. Dostupný na: <www.nyu.edu/gsas/dept/politics/faculty/przeworski/papers/sisson.pdf> 8. 8. 2007.
- PRZEWORSKI, A. (2005): Self-enforcing Democracy. Dostupný na: <www.nyu.edu/gsas/dept/politics/faculty/przeworski/papers/wittman.pdf> 11. 9. 2007.
- RAUCH, J. (1994): *Demosclerosis*. New York: Random House.
- SCHATZ, K.-W. (2004): Was läuft falsch in Ostdeutschland? [Vortrag in Berlin am 2. 9. 2004 vor der Kommission Wettbewerb der ASU.]
- SOJKA, M. (2000): Deset let po česku: transformace, nerovnost, integrace. In: MLČOCH, L. – MACHONIN, P. – SOJKA, M.: *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- The Global Competitiveness Report 2006 – 2007. The World Economic Forum. Dostupný na: <www.weforum.org/en/initiatives/gcp/index.htm> 3. 1. 2007.
- Výkazy a rozborů zaměstnanosti v České republice (2007). Integrovaný portál MPSV. Dostupný na: <<http://portal.mpsv.cz/sz/stat>> 3. 1. 2007.
- ZAKARIA, F. (2005): *Budoucnost svobody – Neliberální demokracie v USA a ve světě*. Praha: Academia.
- ZWEYNERT, J. – GOLDSCHMIDT, N. (2005): *The Two Transitions in Central and Eastern Europe*. [HWWA Discussion Paper.] Hamburg: Hamburg Institute of International Economics. Dostupný na: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=704281> 18. 6. 2007.